

A LÁTHATÓ ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

Velkey György László

velkey.gyorgy.laszlo@ppke.btk.hu

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:

Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána.

Budapest, Typotex Kiadó, 2013.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Látható és láthatatlan világok* című monumentális vállalkozása az ezredforduló előtti és utáni évtized világgépének átfogó leírását adja. Ehhez a szerzők a társadalmi élet legkülönbözőbb területeit tanulmányozzák. Nem törekszenek, mert nem is törekedhetnek reprezentatív vizsgálatok sorozatával alátámasztott, átfogó tényállításokra, inkább szimbolikus jelenségeket gyűjtenek és „szólaltatnak meg” olyan módon, hogy a különálló megfigyelési sorozataikból egészes jelentés, a száraz tényeken túli, lényegi igazság tárulkozik fel. Így az ezredforduló körüli évtizedek világgépe végső soron néhány fontos szemponttal megragadható, amelyeket a tematikus részeket követő, összegző zárófejezet tekint át. A könyv szerint a kilencvenes évek legjellemzőbb tulajdonsága a határok elmosódása, valamint az új energiák, erőforrások keresése, a korszak uralkodója a posztmodern szellem. Az ezredforduló utáni években ehhez képest nő a válságtapasztalat és fokozódik a rend iránti igény, ami a posztmodern kifáradásához, az értékrelativizmus megkérdőjelezéséhez vezet. Az elemzett társadalmi jelenségek tehát szociokulturális változásfolyamatokra mutatnak rá, sőt általános érvényű korjellemzőket, gondolkodási módokat és értékválasztásokat tárnak fel. A megfigyelés így egyszerre fókuszál szinte jelentéktelen, helyi érdekű történésekre, parciálissokra és fogja látószögébe a társadalom, jelesül a magyar társadalom totalitást. A totalitás tétet és jelentést ad a parciális megfigyeléseknek, míg az utóbbiak élővé, plasztikusává teszik az előbbit. A szerzők könnyed eleganciával kapcsolják össze a két szintet, az általuk kínált látvány a konstrukcióból adódó nehézségek és a hirtelen optikai váltások ellenére mindvégig éles marad.

Az első fejezet a szegénység és a gazdagság kérdéskörét tárgyalja. Fő tétele, hogy a társadalomban egyre fokozódó polarizáció megy végbe. A társadalmi különbségek nemcsak nőnek, hanem látványosabbakká is válnak, hiszen a gazdagsághoz presztízjszelek egyre bővülő köre kapcsolódik, amelyek jól mutatják az elmúlt évtizedek egyik korjellemzőjét, az új arisztokratizmus kialakulását. Ezzel párhuzamosan a szegénység megnyilvánulásai is szembeötlőbbek, hiszen a kasztosodó ellátórendszerek egyre rosszabbul teljesítenek. Az értelmiség anyagi pozíciója megrendül, a középcsoportokat is a lesüllyedés fenyegeti, életstratégiájuk meghatározójává az elszegényedés elleni küzdelem lép elő. Ezek a megállapítások, a terület problémáit összegző társadalmi diagnózisok aligha meglepőek – a fejezet érdekességét sokkal inkább az elemzési fókuszpontok adják, a néhány sorban plasztikusan jellemzett életvilágok, ideáltipikus szereplők és cselekvések.

A szerzők által választott témák a vállalkozás egészét tekintve is eleve meghatározzák, hogy a társadalmi jelenségek bevonható sokasága közül melyek kapnak kitüntetett helyet a

kötet narratívájában, és mely nem kevésbé fontosak maradnak a háttérben. Ez a sajátosság a második és a harmadik fejezetben különösen szembetűnő. Az előbbi a korszak félelmeit, szorongásait, az utóbbi az egészségkultusz témakörét tekinti át. Nem vitás, hogy a bűnözés előretörése, a balkáni háborúk közelsége vagy az adatokkal való visszaélések a korszak megértésének kitüntetett pontjai, más esetekben azonban mintha a választott kategória eluralkodnék a megfigyelt jelentéssokaságon. Így például az energiaszektor változása, a megújuló energiaforrások lakossági megjelenése a szerzők elemzésében a félelem által motivált önállósági törekvés megnyilvánulása, tehát a félelem főfogalma alá sorolódik be, holott mint környezettudatos döntés is értelmezhető volna és – a kötetből nem idegen normatív beállítódás szerint – üdvözölhető lenne.

A parciális megfigyelések és a világgép totalitása közötti viszonyt bizonyos hibriditás jellemzi. Egyes fejezetek a társadalomtudományok (elsősorban a szociológia) diszciplináris egységeit követik: a szegénység és a gazdagság megjelenését tárgyalják, vagy az identitásról, a családformákról, a tömegkommunikációról vagy a művészeti életről szólnak. A lakásmódot, az ünnepi szokásokat vagy a gyermekjátékok világát elemző egységek viszont szakítanak ezzel a metonimikus logikával: nem mint a nagy egész magától értetődően fontos részletét vezetik elő témájukat, hanem a totális jelentés metaforaelvű megragadására tesznek kísérletet. A lakhatási viszonyokat, az ünneplési szokásokat vagy a gyermekjátékok körét vizsgálják, hiszen elképzelésük szerint e területek egy-egy jellemzője visszatükrözi a nagy egészet, a korszak sajátos világgépét. A szerzők választása ezekben a metaforikus konstrukciókban olyan területekre esik, amelyek évtizedek óta foglalkoztatják őket, kulturális antropológiai megközelítésű kutatásaik sorozata, eredményeik sokasága érlelte készre álláspontjukat.

A kötet első változata 2000-ben jelent meg, a 2013-as könyv ennek jelentős átdolgozásával jött létre. Az alkotópárcaspár munkásságát tekintetbe véve szinte törvényszerű ez a két ütemű megvalósulás: az életmű jelentős része ehhez hasonló, egy-egy témát újratárgyaló kötetpárokba vagy kötetcsaládokba rendeződve alakult ki. A *Látható és láthatatlan világok* esetében azonban a korábbiaknál jóval erősebb a koherencia a két munka között, tulajdonképpen nem is pontos két külön kötetéről beszélünk. A 2013-as változat ugyanis teljes egészében tartalmazza a tizenhárom évvel korábbi szöveget, és fejezetről fejezetre, oldalról oldalra haladva kiegészíti azt. A két, évtizedes különbséggel megírt szöveg nyelvileg kiválóan illeszkedik egymáshoz – annak ellenére, hogy a tíz év utáni közbevetések esetenként akár korábban összetartozó szókapcsolatokat választottak szét –, egy tipográfiai megoldásnak köszönhetően mégis végig jól elkülöníthető marad.

A két szövegváltozat megírása között eltelt idő alatt a vizsgált valóság – az egykorú magyar társadalom – nagy változáson ment keresztül. Így az ezredforduló előtti évtized világgépének leírásához az ezredforduló utáni évek tárgyalását kiegészítésként hozzáillesztő szerkezet nem problémamentes. A kulturális folyamatokról való gondolkodásunk eleve komparatív természetű: egy adott jelenség legelmélyültebb belső leírása is mindig valamihez viszonyít, ha máshoz nem, a kutató saját életvilágához, vagy szakterülete diskurzusához – a különböző korszakokat is hasonló módon, mindig egymáshoz képest érthetjük meg. A Kapitány-párcaspár *Rejtjelek 2.* című kötetének *Világgép-jelek* című fejezete például, amely a *Látható és láthatatlan világok* közvetlen előzményének tekinthető, úgy elemzi a rendszerváltás előtti évtizedeket, hogy három időszakot jelöl ki, és azokat fogalmi hármasságok szimmetrikus rendszerével írja le. Így az ötvenes éveket lineáris fejlődéselv, forradalmi romantika és jövőorientáció, a hatvanasokat a szerves evolúcióba vetett hit, realizmus és a jelen előtérbe helyezése, a hetveneseket pedig múltba fordulás, relativizmus, fejlődési szkepszis jellemzi. E vizsgálódások sajátja, és ez az imént idézett résznél különösen szembetűnő, hogy kategóriáit úgy alakítja ki, hogy azok a vizsgált valóságot a hasonlóság, ellentétesség szimmetrikus konstrukciójába rendezzék. A *Látható és láthatatlan világok* az ezredforduló előtti és utáni évtizedet feldolgozó komparatív elemzéséből azonban hiányzik az összehasonlítást megal-

pozó szimmetriakonstrukció. Az első változat kategóriarendszere az ezredforduló utáni évek értelmezésekor is változatlan marad. Így ami az első szövegváltozatban a valóság tanulmányozása során, induktív logika szerint született meg, a második korszak megértésekor eleve adott struktúraként áll rendelkezésre.

Arra az elméleti alapkérdésre, hogy miért állíthatjuk, hogy létezik egy korszaknak világképe, s hogy miként lehet azt vizsgálat tárgyává tenni, a kötet nem kínál kidolgozott választ (fentebb összefoglaltuk a szerzők által röviden felvázolt gyakorlati lépéseket). A szerzők azonnal a tárgyra, az ezredforduló szimbolikus jelenségeinek bemutatására térnek, így az olvasóban némi hiányérzet maradhat a megfigyelés, az értelmezés, a valóságkonstruálás problémájának kifejtését és az alapfogalmak meghatározását illetően. De a szerzőknek az első változat elkészítése körüli időszakban megjelent könyveiből jól kidolgozott elméleti és módszertani apparátus bontakozik ki. Az általuk szerkesztett „*Jelbeszéd az életünk*”. *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei* című vaskos kötet elméleti szövegek sokaságát gyűjti egybe, a fentebb már említett *Rejtjelek 2* pedig alaposan kidolgozott módszertani fejezettel indul: a *Látható és láthatatlan világok* a *Rejtjelek 2.* fogalmi rendszerét használja, sőt a 2013-as átdolgozás hosszú passzusokat vesz át annak említett fejezetéből.

A *Rejtjelek 2.* kötetben kifejtett axióma szerint a társadalomtudomány szimbólumok tanulmányozásán keresztül vizsgálódik. Ezeket a szimbólumokat részben a kutató alkotja meg (határolja körül), részben már eleve léteznek a társadalomban magában, az elemzés pedig csupán felismeri, tanulmányozza, és ha szükséges, sikeresen megfejtí őket. Ez a kettősség, ha tetszik, kétértelműség a társadalomtudomány régtől örökölt sajátja: a Kapitány-házaspár a szimbólumok „feltárását” nevezi a kutató legfontosabb feladatának, ami a szimbólum jelentőségének felismerését és jelentésének megfejtését egyszerre jelenti – a német „Bedeutung” szó Max Webernél is használatos kettős értelmében. Az elemzés későbbi pontjain a két jelentésmező közül a nagyobb kutatói beavatkozást feltételező jelentéstulajdonítás válik kulcskategóriává, azaz mintha a szimbolizáció folyamata függetlenedni látszanék a jelentését biztosító kulturális közösségtől, és a kutató maga válnék jelentésadóvá. A helyes jelentések megadásához pedig már nem az adott kultúra belső jelentésviszonyainak a megértése, hanem a kultúrák összehasonlítását lehetővé tevő, a szerzők szóhasználatával „marslakói pozíció” felvétele szükséges, amely lehetőséget ad az összehasonlított kultúrák mindegyikére alkalmazható kategóriák kidolgozására.

A *Látható és láthatatlan világok* ugyanezt a módszert, a szimbólumok felismerésének és értelmezésének eljárását működteti. Ez a megközelítés azonban itt sajátos nehézségekkel találkozhat. A szerzők ugyanis a könyv alapjául szolgáló elméleti-módszertani apparátust a kulturális antropológia összefüggésében dolgozták ki a '90-es években. Akkori kutatásaikban a kultúra fogalmának kiterjesztésével (egy adott személy belső világától egy nagyobb közösség, vagy akár az egész emberiség közös cselekvésmódjáig tulajdonképpen bármint jelenthet) megnyugtatóan áthidalták az objektív társadalmi jelenségek és a szubjektív egyéni megnyilvánulások közötti szakadékot. Elemzéseik pedig, még ha változó kiterjedésű kulturális jelenségekre irányultak is, nem kapcsolódtak össze egyetlen egészes konstrukcióvá. Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a *Látható és láthatatlan világok* milyen irányba jelent elmozdulást. A szimbólumelemzések módszere itt egy egész korszak világképének megragadására szolgál. Ez a vállalkozás a plurális kulturális nyelvezeteket immár nem önérvényű totalitásként érti meg, hanem a különféle kulturális kontextusok összekapcsolására törekszik, hogy hozzáférhetővé tegye a közös „elveket”, amelyek – a kötet axiómája szerint – azokat transzcendálják. A világkép fogalma ugyanis azt feltételezi, hogy létezik egy (néhány) olyan elv, amely a szerzők szóhasználatával élve „irradiál”, azaz egy korszak egészét átfogja. A nyíltan vállalt temporális egység (az adott korszakra vetített világkép) a vizsgált társadalomnak a szerzők korábbi elemzéseiben jellemzően nem élesen kontúrozott határait is rögzíti, még ha hallgatólagosan is: a magyar társadalom egészének léptékében.